IIPIMRJ
IIP
International Multidisciplinary Research Journal

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

ब्रिटिश शासन यंत्रणेची माध्यमे : एक चिकिसक अभ्यास

[1]सागर सतीश जऱ्हाड, [2]मंगेश माधव देवडे

एम. ए इतिहास भाग II, रा. ब. ना. बोरावके महाविद्यालय (स्वायत्त) श्रीरामपूर

सहाय्यक प्राध्यापक, रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज,श्रीरामपूर(स्वायत्त)

Article Info

Article History:
Received: 24th January 2026
Accepted: 01st February 2026
Published: 05th February 2026

Keywords:

ब्रिटिश वसाहतवाद, प्रशासकीय यंत्रणा, सिव्हिल सेवा, लष्कर, पोलीस व्यवस्था, न्यायव्यवस्था, महसूल पद्धती, भारतीय इतिहास

ABSTRACT

ब्रिटिश वसाहतकालीन राजवटीत भारतावर प्रभावी नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी एक सुसंघटित प्रशासकीय यंत्रणा उभारण्यात आली. या यंत्रणेत सिव्हिल सेवा, लष्कर, पोलीस दल, न्यायव्यवस्था आणि महसूल यंत्रणा ही प्रमुख प्रशासनिक माध्यमे होती. या माध्यमांच्या सहाय्याने ब्रिटिशांनी कायदा-सुव्यवस्था राखली, प्रशासनावर पकड मजबूत केली आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेचे शोषण केले. या व्यवस्थेचा मुख्य उद्देश भारतीय जनतेचे कल्याण नसून ब्रिटिश सत्तेचे संरक्षण आणि साम्राज्यविस्तार हा होता. तथापि, या वसाहतकालीन प्रशासनामुळे भारतात आधुनिक प्रशासकीय व कायदेशीर संरचनेची पायाभरणी झाली. या संशोधन निबंधात ब्रिटिश प्रशासनाच्या विविध माध्यमांचे स्वरूप, कार्यपद्धती व त्यांचा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: February 02, 2026
Similarity Index: 7%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Jarhad, S. S., & Devde, M. M. (2026). ब्रिटिश शासन यंत्रणेची माध्यमे : एक चिकित्सक अभ्यास. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 736–739.*

प्रस्तावना :
आधुनिक भारताचा विशेषतः स्वातंत्र्य लढ्याचा अभ्यास करत असताना नेहमी लढा प्रतिकार चळवळी व्यक्ती विशेष यांचा समावेश होतो. परंतु याच अभ्यासाचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे स्वतः ब्रिटिश राजवट. नाण्याची एक बाजू समजून घेत असताना नेहमी दुसरी बाजू पारखणे सुद्धा महत्त्वाचे ठरते. त्याचप्रमाणे ब्रिटिश सत्तेला दिलेला लढा अभ्यासताना सत्तेद्वारे मिळालेले प्रत्युत्तर देखील अभ्यासणे गरजेचे ठरते. यानिमित्ताने वसाहतवादी शासनाचा अभ्यास व चिकित्सक मूल्यमापन आपल्यासमोर येण्यास मदत होते. राष्ट्रीय लढा व मागण्या शासनाद्वारे मिळालेल्या प्रत्युत्तराचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक घटक विचारात घ्यावे लागतात. त्यातीलच एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे ब्रिटिश वसाहतवादी सत्तेची माध्यमे. ज्या माध्यमांचा वाय यंत्रणेचा वापर करून एक परकीय भूमीवरती सत्ता प्रस्थापित करणे व तिचे संचालन करणे या कार्यासाठी ब्रिटिशांकडे एक मजबूत यंत्रणा तैनात होती व ती म्हणजे शासनाची माध्यमे. सिटी माध्यमे आहेत ज्यांच्याद्वारे ब्रिटिश शासन गावागावात दिवस-रात्र हजर होते व कार्य करू शकत होते. याच माध्यमांची अभ्यासपूर्ण चिकित्स सदर पेपर मध्ये आहे. माध्यमांचे स्वरूप कार्य व व्याप्ती याप्रमाणे संपूर्ण विश्लेषण केलेले आहे. संशोधन पद्धती शास्त्राच्या आवश्यक घटकांचा अंतर्भाव देखील केलेला आहे.

उद्दिष्टे :

- ब्रिटिश शासनाच्या माध्यमांचा चिकिसक अभ्यास करणे.
- ब्रिटिश शासन यंत्रणेची माध्यमे व ब्रिटिश शासन यांचा सहसंबंध अभ्यासणे.
- शासन यंत्रणेच्या माध्यमांचा स्वतंत्र लढ्याचा संदर्भात अभ्यास करणे.
- ब्रिटिश शासनाच्या माध्यमांचा जनतेवरील परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धतीशास्त्र :
हा अभ्यास 'विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्यावर' (Analytical Research Design) आधारित आहे. वर्णनात्मक संशोधनापेक्षा हा प्रकार वेगळा आहे, कारण यात केवळ काय घडले याचे वर्णन न करता, उपलब्ध तथ्ये आणि माहितीचा वापर करून शेतकरी चळवळी आणि राष्ट्रवादाच्या बदलत्या स्वरूपाचे 'चिकित्सक मूल्यमापन' केले जाते. या संशोधनाचा विश्लेषणात्मक आराखडा विश्लेषण वर आधारलेला आहे. हा आराखडा माहितीचे संकलन करण्यासाठी आणि त्याचे निकष ठरवण्यासाठी एक महत्त्वाचे परिमाण ठरतो. या सिद्धांताचा वापर केल्यामुळे हा अभ्यास केवळ निरीक्षणापुरता मर्यादित न राहता, विषयाच्या मुळाशी असलेल्या घटकांचे सखोल विश्लेषण करू शकतो.

भारताचा इतिहास अभ्यासत असताना ब्रिटीश राजवटीचा कालखंड हा अत्यंत महत्त्वाचा आणि परिवर्तनाचा कालखंड मानला जातो. व्यापाराच्या उद्देशाने आलेल्या ईस्ट इंडिया कंपनीने हळूहळू भारताच्या राजकीय सत्तेवर कब्जा मिळवला. मात्र, इतक्या मोठ्या भौगोलिक क्षेत्रावर आणि विविधतेने नटलेल्या लोकसंख्येवर केवळ लष्करी बळाने राज्य करणे शक्य नव्हते. त्यासाठी ब्रिटिशांनी एक अत्यंत शिस्तबद्ध, नोकरशाहीवर आधारित आणि कायदेशीर चौकटीत बसलेली शासनयंत्रणा उभारली. या यंत्रणेलाच ब्रिटीश साम्राज्याचे आधारस्तंभ असे म्हटले जाते. प्रामुख्याने सनदी सेवा, लष्कर, पोलीस दल आणि न्यायव्यवस्था या चार माध्यमांतून ब्रिटिशांनी भारतावर आपली पकड मजबूत केली.
सनदी सेवा (Civil Services): भारतातील ब्रिटीश प्रशासनाचा सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे भारतीय सनदी सेवा (ICS). लॉर्ड कॉर्नवॉलिस याने या सेवेचे आधुनिकीकरण केले, म्हणून त्याला भारतीय सनदी सेवेचा जनक मानले जाते. सुरुवातीला कंपनीचे अधिकारी भ्रष्ट होते. कॉर्नवॉलिसने त्यांचे पगार वाढवले आणि त्यांना खासगी व्यापार करण्यास बंदी घातली. या अधिकाऱ्यांचे मुख्य काम महसूल गोळा करणे आणि कायदा व सुव्यवस्था राखणे हे होते. सुरुवातीला या पदांवर केवळ ब्रिटिशांच्या शिफारसीने नेमणुका होत असत. परंतु १८५३ च्या कायद्यानुसार स्पर्धा परीक्षा सुरू करण्यात आली. ही परीक्षा लंडनमध्ये होत असे आणि ती अत्यंत कठीण होती. जरी ही सेवा प्रशासकीयदृष्ट्या सक्षम असली, तरी ती पूर्णपणे भारतीयांच्या विरोधात होती. १८६३ मध्ये सत्येंद्रनाथ टागोर हे पहिले भारतीय आय.सी.एस. अधिकारी बनले, तरीही भारतीयांना उच्च पदांपासून जाणीवपूर्वक दूर ठेवले गेले. ही यंत्रणा भारतीय जनतेचे कल्याण करण्यासाठी नसून, ब्रिटीश सत्तेचे हित जपण्यासाठी आणि आर्थिक शोषण करण्यासाठी निर्माण केली गेली होती.
लष्कर (The Army): ब्रिटीश साम्राज्याचे अस्तित्व हे पूर्णपणे त्यांच्या लष्करी सामर्थ्यावर अवलंबून होते. भारतातील लष्कराचे

स्वरूप इतर देशांपेक्षा वेगळे होते. भारतीय सैनिकांचा सहभाग: ब्रिटीश लष्करातील बहुतांश सैनिक भारतीय होते, ज्यांना शिपाई म्हटले जाई. १८५७ च्या उठावापूर्वी सैन्यात भारतीयांचे प्रमाण युरोपियन सैनिकांच्या तुलनेत खूप जास्त होते. मात्र, सर्व उच्च पदे केवळ ब्रिटिशांसाठी राखीव होती. या लष्कराचा उपयोग अंतर्गत बंडाळ्या मोडून काढण्यासाठी, शेजारील राज्यांवर (उदा. म्हैसूर, मराठा, शीख) विजय मिळवण्यासाठी आणि जगाच्या पाठीवर जिथे जिथे ब्रिटीश साम्राज्य धोक्यात येईल, तिथे रक्षण करण्यासाठी केला जात असे. उठावानंतर ब्रिटिशांनी लष्कराची पुनर्रचना केली. त्यांनी 'फोडा आणि राज्य करा' या नीतीचा अवलंब करून सैन्याची विभागणी जात आणि धर्माच्या आधारावर केली, जेणेकरून भविष्यात पुन्हा कधीही सैनिकांनी एकत्र येऊन उठाव करू नये.

पोलीस दल (The Police): लष्कराचा वापर बाह्य शत्रू आणि मोठ्या उठावांसाठी केला जात असे, तर दैनंदिन जीवनात जनतेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ब्रिटिशांनी आधुनिक पोलीस दलाची निर्मिती केली. लॉर्ड कॉर्नवॉलिसनेच पोलीस यंत्रणेत सुधारणा केली. जुन्या काळातील जमीनदारांचे पोलीस अधिकार काढून घेऊन ते जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांच्या (District Magistrate) ताब्यात देण्यात आले. प्रत्येक जिल्ह्यासाठी एक पोलीस अधीक्षक (SP) नेमला गेला. जिल्ह्याचे विभाग करून तिथे पोलीस ठाणी निर्माण करण्यात आली आणि तिथे दरोगाची नेमणूक केली गेली. हे पोलीस दल जनतेच्या संरक्षणासाठी काम करण्याऐवजी सरकारचे हेर म्हणून काम करत असे. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात आंदोलकांना मारहाण करणे, गुप्त माहिती काढणे आणि भीतीचे वातावरण निर्माण करणे ही या दलाची प्रमुख कामे बनली होती. त्यामुळे आजही भारतीय जनमानसात पोलिसांबद्दल एक प्रकारची धास्ती पाहायला मिळते.

न्यायव्यवस्था (The Judiciary): भारतातील पारंपारिक न्यायव्यवस्था ही धर्मशास्त्रे, कुलाचार आणि स्थानिक पंचायतींवर आधारित होती. ब्रिटिशांनी ही पद्धत बदलून पाश्चात्य कायदेप्रणाली भारतात आणली.ब्रिटिशांनी असा दावा केला की त्यांनी भारताला कायद्याचे राज्य दिले, जिथे राजा असो वा सामान्य माणूस, कायद्यासमोर सर्व समान आहेत. वॉरन हेस्टिंग्ज आणि कॉर्नवॉलिस यांनी दिवाणी आणि फौजदारी न्यायालये स्थापन केली. १८३३ मध्ये लॉ कमिशन (कायदे आयोग) स्थापन करण्यात आले. लॉर्ड मेकॉले याने भारतीय दंड संहिता (IPC) आणि फौजदारी प्रक्रिया संहिता (CRPC) तयार केली. यामुळे संपूर्ण भारतात एकसमान कायदे लागू झाले. कागदावर सर्वजण कायद्यासमोर समान असले, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात युरोपियन लोकांसाठी वेगळी न्यायालये आणि वेगळे कायदे होते. भारतीयांना युरोपियन न्यायाधीशांकडून न्याय मिळणे कठीण होते. तरीही, या न्यायव्यवस्थेने भारतीयांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून दिली, ज्याचा वापर पुढे लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधींसारख्या नेत्यांनी ब्रिटीश सत्तेविरुद्धच केला.

महसूल यंत्रणा आणि आर्थिक माध्यमे : शासन चालवण्यासाठी प्रचंड पैशांची गरज होती. यासाठी ब्रिटिशांनी जमिनीचा महसूल गोळा करण्याच्या विविध पद्धती अंमलात आणल्या. कायमधारा पद्धत , रयतवारी आणि महालवारी या तीन प्रमुख पद्धतींतून त्यांनी शेतकऱ्यांकडून मोठ्या प्रमाणावर कर वसूल केला. या कररुपी पैशातूनच सनदी सेवक आणि लष्कराचे पगार दिले जात असत. थोडक्यात, भारताचीच संपत्ती वापरून भारतावर राज्य करण्याची ही एक पद्धतशीर व्यवस्था होती.

निष्कर्ष :

भारतातील वसाहतकालीन शासनयंत्रणा ही निव्वळ योगायोग नसून तो एक नियोजनबद्ध प्रयत्न होता. सनदी सेवांनी धोरणे आखली, लष्कराने सीमा राखल्या, पोलीस दलाने अंतर्गत विरोध चिरडला आणि न्यायव्यवस्थेने या सर्व प्रक्रियेला कायदेशीर अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. जरी या व्यवस्थेचा मूळ उद्देश भारतीयांचे शोषण हाच होता, तरीही नकळतपणे या माध्यमांमुळे भारतात आधुनिक प्रशासनाचा पाया रचला गेला. आजच्या स्वतंत्र भारताची प्रशासकीय आणि न्यायालयीन चौकट ही मोठ्या प्रमाणावर याच वसाहतकालीन रचनेवर उभी आहे, हे नाकारता येणार नाही. १८५७ चा उठाव ही ब्रिटीश सत्तेसाठी एक धोक्याची घंटा होती. या उठावानंतर ब्रिटिशांना हे उमजले की, जर भारतात दीर्घकाळ राज्य करायचे असेल, तर केवळ प्रशासकीय शिस्त असून चालणार नाही, तर शासनयंत्रणेत आमूलाग्र बदल करणे आवश्यक आहे.

१.सत्तेचे हस्तांतरण : १८५८ च्या राणीच्या जाहीरनाम्यानुसार ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता संपुष्टात आली आणि भारताचा कारभार थेट ब्रिटीश पार्लमेंटच्या पर्यायाने ब्रिटीश क्राऊन च्या हाती गेला. यामुळे गव्हर्नर जनरल हे पद आता वाईसरॉय म्हणून ओळखले जाऊ लागले. भारतासाठी लंडनमध्ये भारत मंत्री (Secretary of State for India) हे नवीन पद निर्माण करण्यात आले.

२.लष्करी रचनेत तुलनात्मक बदल : १८५७ च्या उठावाची ठिणगी लष्करातून पडली होती, त्यामुळे ब्रिटिशांनी लष्कराबाबत सर्वात जास्त सावधगिरी बाळगली:

३.युरोपियन सैनिकांचे प्रमाण वाढवले: पूर्वी भारतीय आणि ब्रिटीश सैनिकांचे गुणोत्तर ५:१ होते, ते बदलून २:१ (बंगालमध्ये) करण्यात आले.

४. मोक्याची ठिकाणे: तोफखाना आणि महत्त्वाचे दारुगोळा डेपो पूर्णपणे ब्रिटीश सैनिकांच्या ताब्यात ठेवण्यात आले.

५. मार्शल आणि नॉन-मार्शल रेस: ब्रिटिशांनी लढवय्या जमाती (उदा. शीख, गोरखा, पठाण) आणि बिन-लढवय्या जमाती असा भेद करून सैन्याची भरती करण्यास सुरुवात केली, जेणेकरून प्रादेशिक एकोपा निर्माण होणार नाही.

६. फोडा आणि राज्य करा (Divide and Rule) धोरणाचा विस्तार उठावात हिंदू आणि मुस्लिम एकत्र आल्यामुळे ब्रिटिशांनी या दोन समाजात फूट पाडण्याचे जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. प्रशासकीय माध्यमांचा वापर करून एका समाजाला झुकते माप देणे आणि दुसऱ्याला डावलणे हे धोरण राबवले गेले. यामुळेच पुढे भारतात जातीयवादाची बीजे पेरली गेली.

७. सेवेत नाममात्र सहभाग: भारतीयांचा असंतोष कमी करण्यासाठी १८६१ च्या इंडियन कौन्सिल ॲक्ट नुसार कायदेमंडळात काही भारतीयांना स्थान देण्यात आले. सनदी सेवेच्या परीक्षा भारतीयांसाठी खुल्या केल्या असल्या, तरी वयोमर्यादा कमी करून (उदा. २१ वरून १९ वर्षे) आणि परीक्षा केवळ लंडनमध्येच ठेवून भारतीयांचा मार्ग जास्तीत जास्त कठीण करण्यात आला.

८.स्थानिक स्वराज्य संस्थांची सुरुवात: प्रशासकीय खर्च कमी करण्यासाठी आणि भारतीयांना प्रशासनाचा थोडा वाटा देऊन शांत ठेवण्यासाठी लॉर्ड रिपनने स्थानिक स्वराज्य संस्थां ची (नगरपालिका, जिल्हा बोर्ड) संकल्पना मांडली. जरी यात भारतीयांना अधिकार कमी होते, तरीही प्रशासनाचे हे एक नवीन माध्यम म्हणून उदयाला आले.

८.संस्थानिकांशी नवीन संबंध :१८५७ पूर्वी ब्रिटिशांनी अनेक संस्थाने खालसा केली होती (उदा. झाशी, सातारा). उठावानंतर ब्रिटिशांनी हे धोरण थांबवले. त्यांनी संस्थानिकांना दत्तक घेण्याचा अधिकार पुन्हा दिला आणि त्यांना ब्रिटीश सत्तेचे निष्ठावान भागीदार बनवले. यामुळे संस्थानिक हा वर्ग भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यापासून लांब राहिला.

ईस्ट इंडिया कंपनीने व्यापाराच्या निमित्ताने भारतात पाऊल ठेवले, पण हळूहळू त्यांनी राजकीय सत्ता काबीज केली. मात्र, भारतासारख्या विशाल आणि विविधतेने नटलेल्या देशावर केवळ लष्करी बळाने राज्य करणे अशक्य होते. त्यामुळेच ब्रिटिशांनी सनदी सेवा, लष्कर, पोलीस दल आणि न्यायव्यवस्था या चार मुख्य स्तंभांवर आधारित एक मजबूत प्रशासकीय चौकट तयार केली. या माध्यमांचा मुख्य उद्देश भारतीय जनतेचे कल्याण करणे हा नसून, ब्रिटीश साम्राज्याचे हित जपणे आणि भारताचे आर्थिक शोषण करणे हाच होता.

संदर्भ सूची :

इंग्रजी

1. Bipan Chandra, India’s Struggle for Independence, 1857–1947, New Delhi, Penguin / Orient Blackswan.
2. R.C. Majumdar, British Paramountcy and Indian Renaissance, Bombay, Bharatiya Vidya Bhavan.
3. Sen, S. N, Administrative System of the East India Company. Calcutta, University of Calcutta.
4. Shashi Tharoor, Inglorious Empire: What the British Did to India
New Delhi, Aleph Book Company.

मराठी

1. डॉ. बाळकृष्ण शेलार, ब्रिटिश राजवटीतील प्रशासन, मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन.
2. डॉ. अनिल काठारे, आधुनिक भारताचा इतिहास, पुणे, विद्या प्रकाशन.
3. देशमुख, श्रीकांत, ब्रिटिशकालीन भारताचा इतिहास. पुणे, श्री साईनाथ प्रकाशन.